

ΜΥΡΤΩ ΛΙΤΣΑ

Ζεὺς Μειλίχιος ἐν Ἄγρας

Την ὑπαρξὴ σημαντικῆς εορτῆς πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Μειλιχίου στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, τῶν *Διασίων*, κατὰ τὴν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι τελούσαν θυσίαι πανδημεῖ στο ἔξω τῆς πόλεως ἱερό του, γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη. Ο ἱστορικός περιγράφοντας τὸ Κυλώνειον ἄγος (1, 126.5-6), τὸ εγχείρημα τοῦ Ολυμπιονίκη Κύλωνος νὰ καταλάβει τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, γράφει ὅτι ὁ Κύλων πειθόμενος σὲ χρησμό τοῦ Δελφικοῦ μαντείου ἐπιχείρησε καὶ κατέλαβε τὴν Ἀκρόπολη, ὅταν τελούνταν τὰ Ολύμπια στὴν Πελοπόννησο, χωρὶς νὰ σκεφθεῖ εἰάν ὑπῆρχε ἄλλη μεγάλη εορτὴ τοῦ Διὸς στὴν Ἀττικὴ: ὁ δὲ παρά τε τοῦ Θεαγένους δύναμιν λαβῶν καὶ τοὺς φίλους ἀναπεισας, ἐπειδὴ ἐπῆλθεν Ὀλύμπια τὰ ἐν Πελοποννήσῳ, κατέλαβε τὴν ἀκρόπολιν ὡς ἐπὶ τυραννίδι, νομίσας ἑορτὴν τε τοῦ Διὸς μεγίστην εἶναι καὶ ἑαυτῷ τι προσήκειν Ὀλύμπια νενικηκότι. εἰ δὲ ἐν τῇ Ἀττικῇ ἢ ἄλλοθι ποῦ ἡ μεγίστη ἑορτὴ εἴρητο, οὔτε ἐκεῖνος ἔτι κατενόησε τό τε μαντεῖον οὐκ ἐδήλου (ἔστι γὰρ καὶ Ἀθηναῖοις Διάσια ἃ καλεῖται Διὸς ἑορτὴ Μειλιχίου μεγίστη ἔξω τῆς πόλεως, ἐν ἧ ἑορτῇ πανδημεῖ θύουσι πολλὰ οὐχ ἱερεῖα, ἀλλ' <ἀγνά> θύματα ἐπιχώρια), δοκῶν δὲ ὀρθῶς γινώσκων ἐπεχείρησε τῷ ἔργῳ.

Ὁ προσδιορισμὸς τῆς θέσεως, ὅπου τελούνταν τὰ Διάσια, καὶ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς Μειλιχίου ἔχει ἀπασχολήσει τὴν ἐρευνα ἀπὸ παλαιά.¹ Επιγραφικὰ εὐρήματα βεβαιώνουν τὴν θέση τοῦ ἱεροῦ.²

1. Ἡ ἐπιγραφή τῆς *Μεζόνος Δημαρχίας* τῶν Ερχιέων³ υποδεικνύει, ὅπως ἐπεσήμανε ὁ ἐκδότης τῆς G. Daux, τὸν τόπο τελέσεως τῶν Διασίων καὶ ἐπομένως καὶ τὴν θέση, ὅπου

Ευχαριστῶ θερμὰ τὸν κ. Ἄγγελο Π. Ματθαίου γιὰ τὴν παρότρυνσή του νὰ συντάξω τὸ παρὸν σημεῖωμα, καθὼς καὶ γιὰ τὶς υποδείξεις του. Ἐπίσης ευχαριστῶ τοὺς ἐκδότες τοῦ περιοδικοῦ κ.κ. Ἐλενα Ζαββού, Γεωργία Μαλούχου καὶ Γιώργο Παπαδόπουλο γιὰ τὶς παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις τους, καὶ τὴν κ. Βούλα Μπαρδάνη γιὰ τὴν γόνιμη συζήτηση.

1. Βλ. A. Mommsen, *Feste der Stadt Athen im Altertum geordnet nach Attischem Kalender*, Leipzig 1898, 421 κ.ε. C. Robert, *GGA* 161 (1899) 525. W. Judeich, *Topographie von Athen*, München² 1931, 411. Γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Διὸς Μειλιχίου, βλ. A. B. Cook, *Zeus. A Study in Greek Religion*, Cambridge 1914-40, I, 422 κ.ε., H. Schwabl, *RE Supp.* XV (1978) §29, 1069-1070, Ζεὺς Μειλίχιος. Γιὰ τὰ Διάσια, L. Deubner, βλ. *Attische Feste*, Berlin 1932, 155-158. H. W. Parke, *Festivals of the Athenians*, London 1977, 120-122. R. Parker, *Polytheism and Society at Athens*, Oxford 2005, 56, 75, 466.

2. Ἡ λατρεία τοῦ Διὸς με τὴν ἐξαγνιστικὴ ιδιότητά του ὡς Μειλιχίου μαρτυρεῖται τόσο στὴν πόλη, ὅσο καὶ στὴν Ἀττικὴ, βλ. G. Lalonde, *Horos Dios: An Athenian shrine and cult of Zeus*, Leiden - Boston 2006, 103-120, Appendix I, ὅπου παρατίθενται ἀνά τοπογραφικὴ ἐνότητα ὅλες οἱ σχετικὲς φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες.

3. Ὁ δήμος τῆς Ερχιάς τοποθετεῖται νοτιῶς τῶν σημερινῶν Σπάτων, βλ. J. S. Traill, *The Political Organization of Attica*, Toronto 1971, 41.

βρισκόταν το αναφερόμενο από τον Θουκυδίδη ιερό του Διός Μειλιχίου.⁴ Η επιγραφή, η οποία χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., είναι κατάλογος των θυσιών που τελούν οι Ερχιείς κατά μήνα, και σε ορισμένες περιπτώσεις και η αξία που έπρεπε να έχει το θυσιαζόμενο ζώο. Στους στίχους 37-43 της πρώτης στήλης αναγράφεται: Ἄνθεστηριῶν[ς], Διασίοις, ἐν | ἄστε(ι) ἐν Ἄγρας, | Διὶ Μιλιχίωι, | οἷς, νηφάλιος | μέχρι σπλαγγ[ι]ων, ΔΗ.

Τον Ανθεστηριώνα λοιπόν, το μήνα εορτασμού των Διασίων, έπρεπε να θυσιάζεται οἷς νηφάλιος στον Δία Μειλίχιο, στο ιερό του που βρισκόταν ἐν ἄστε(ι) στο χωρίον Ἄγρα (ή Ἄγραι).⁵ Στηριζόμενοι στη φράση ἐν ἄστε(ι) θα έπρεπε να τοποθετήσουμε το ιερό μέσα στην πόλη των Αθηνών, δηλαδή εντός του Θεμιστοκλείου περιβόλου. Είναι γνωστό όμως ότι οι Ἄγραι ήταν πέραν του Ιλισσού και επομένως εκτός της πόλεως (του ἄστεως) των κλασσικών χρόνων, βλ. Πλάτ. Φαῖδρ. 229c: οὐκ, ἀλλὰ κάτωθεν ὅσον δὺ' ἢ τρία στάδια, ἧ πρὸς τὸ ἐν Ἄγρας διαβαίνομεν;· Πaus.1,19.6: διαβάσι δὲ τὸν Ἰλισὸν χωρίον Ἄγραι καλούμενον καὶ ναὸς Ἀγροτέρας ἐστὶν Ἀρτέμιδος· πρβλ. και Ησύχ. (εκδ. K. Latte) α 46 Ἄγραι· χωρίον Ἄττικὸν ἔξω τῆς πόλεως. ἱερὸν Δήμητρος. Ο προσδιορισμός ἐν ἄστε(ι) τίθεται δηλαδή στο ημερολόγιο θυσιών των Ερχιέων σε αντιδιαστολή προς τον προσδιορισμό Ἐρχι(ἄσιν), ο οποίος συνοδεύει τις καταχωρήσεις των θυσιών εκείνων, που τελούνταν στον δήμο.⁶ Ὅπως σημείωσε ο G. Daux, η Ἄγρα για τους Ερχιείς κατοίκους του δήμου ήταν μέρος του ἄστεως.⁷

2. Σύμφωνα με ανακοινώσεις στον ημερήσιο τύπο τον Ιούνιο του 2014 στις ανασκαφές που διενεργούσε η Γ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών αρχαιοτήτων «στο οικόπεδο της Αγροτέρας, στις δυτικές υπώρειες του λόφου του Αρδηττού, στο Μετς» βρέθηκε αναθηματική επιγραφή στον Δία Μειλίχιο.⁸ Η επιγραφή, όπως σημειώνεται στο δελτίο τύπου, σχετίζεται με δεύτερο ναό του 4ου αι. π.Χ., –εκτός δηλαδή του γνωστού ιωνικού– που ανασκάπτεται στην περιοχή. Περιγράφεται ως «κυκλικό θραύσμα» και αναφέρεται ότι βρέθηκε εντοιχισμένη σε

4. G. Daux, La grande démarchie: Un nouveau calendrier sacrificiel d'Attique (Erchia), *BCH* 87 (1963) 603-634 και πίν. 13-14 (*SEG* 21, 541), και ειδ. σελ. 625. Την επιγραφή σχολίασε και ο M. H. Jameson δίνοντας έμφαση στη λατρεία του Μειλιχίου και τη σύνδεσή της με το Μητρώον ἐν Ἄγραις, βλ. Notes on the Sacrificial Calendar from Erchia, *BCH* 89 (1965) 154-172. Η σύνδεση της λατρείας Διός Μειλιχίου και Μητρός ἐν Ἄγραις προτάθηκε αρχικώς από τον H. Möbius, Das Metroon in Agrai und sein Fries, *AM* 60/61 (1935/36) 247-253.

5. Για την σύνταξη της προθέσεως ἐν + γενική (Ἄγρας), ενώ κατά κανόνα η σύνταξή της είναι με δοτική, βλ. Ἀχ. Τζαρτζάνου, *Συντακτικὸν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήνα 1979 (ανατ.), 80 (ἐν Ἀσκληπιοῦ [Ξεν. *Απομν.* 3,13.3], ἐν Ἄιδου [λ.χ. Σοφ. *Ἀντιγ.* 654, 911], ἐν Ἀρίφρονος [Πλάτ. *Πρωτ.* 320a]). Για την ερμηνεία της γενικής (Ἄγρας), βλ. Daux, ό.π. 624-625.

6. Ὅτι με τη φράση ἔξω τῆς πόλεως του Θουκυδίδου εννοείται ο εκτός του τειχισμένου ἄστεως χώρος βεβαιώνεται και από το σχόλιο στις Νεφέλες του Αριστοφάνους (στίχ. 408), βλ. D. Holwerda, *Scholia In Aristophanem*, 1.3.1. *Scholia in Nubes* (scholia vetera), Bouma 1977, 408d: ἑορτὴ Διὸς Ἀθήνησι τὰ Διάσια, ἐν ἧ πανδημεὶ ἔξω τοῦ τείχους συνόντες ἑορτάζουσιν.

7. Βλ. Daux, ό.π. 624: «...les choses étant vues d'Erchia, le lieu du sacrifice, ἐν Ἄγρας, fait partie de l'agglomération urbaine.»

8. <http://news.in.gr/culture/article/?aid=1231327777>. Το αναφερόμενο οικόπεδο βρίσκεται μεταξύ των οδών Κούτουλα, Αρδηττού, Κεφάλου και Θωμοπούλου, όπως προκύπτει και από παλαιότερες εκθέσεις της Υπηρεσίας, βλ. Εὐτυχία Λυγκούρη-Τόλια, Ανασκαφική έρευνα στο χώρο του ναού της Αρτέμιδος Αγροτέρας, *ΑΔ* 49 (1994) [1999], Β'1, Χρον., 36-38.

μεταγενέστερη κατασκευή. Σημειώνεται επίσης ότι από την ανασκαφή προέρχονται και ανάγλυφα με παράσταση ενθρόνου Διός.⁹

Η εύρεση της επιγραφής σε συνδυασμό με τους στίχ. 37-43 του ημερολογίου θυσιών της Ερχιάς και την μαρτυρία του Θουκυδίδου βεβαιώνουν κατά τρόπο αναντίρρητο ότι τα Διάσια τελούνταν στο ιερό του Διός Μειλιχίου που βρισκόταν ἐν Ἄγρας.¹⁰

Η ύπαρξη, κατά τις ανακοινώσεις, δευτέρου ναού εκτός του ήδη γνωστού, του αποδιδόμενου στην Ἄρτεμιν Αγροτέρα, συνιστά ένδειξη, ότι ο ναός αυτός πιθανόν να σχετίζεται με την λατρεία και το ιερό του Διός Μειλιχίου ἐν Ἄγρας· βεβαίως πρέπει κανείς να αναμένει την επίσημη παρουσίαση των αρχαιολογικών δεδομένων που έχουν προκύψει από την ανασκαφή.

Εάν η θέση ευρέσεως της επιγραφής ταυτίζεται με την αρχική θέση ιδρύσεώς της, τότε η επιγραφή συνιστά αποδεικτικό στοιχείο για την θέση του ἐν Ἄγρας ιερού του Μειλιχίου Διός και ταυτοχρόνως ένα σταθερό τοπογραφικό σημείο για το χωρίον Ἄγρα ή Ἄγραι.¹¹

Πρέπει να σημειωθεί ότι πρώτος ο Ανδρέας Σκιάς είχε προτείνει την περιοχή του Ιλισσού ως τον τόπο, όπου βρισκόταν το ιερό του Μειλιχίου Διός. Κατά τις ανασκαφές που διενήργησε στην κοίτη του Ιλισσού και περί την πηγή Καλλιρρόη το 1893 ήρθαν στο φώς δύο αναθηματικά ανάγλυφα με παράσταση καθημένης ανδρικής μορφής, την οποία ταύτισε με τον Δία Μειλίχιο.¹² Επίσης ο Α. Mommsen στηριζόμενος στο αποσπασματικά σωζόμενο ημερολόγιο θυσιών *IG I³ 234* (480-460 π.Χ.) από την Ακρόπολη πρότεινε ότι υπάρχει τοπογραφική συνάφεια μεταξύ των ιερών του Διός Μειλιχίου και της Μητρός ἐν Ἄ[γρας], διότι οι θυσίες που γίνονταν για τις δύο θεότητες αναγράφονται η μία μετά την άλλη (στίχ. 4-7), ενώ επεσήμανε ότι η περιοχή του Ιλισσού αρμόζει στην τοπογραφική μαρτυρία του

9. <http://www.kathimerini.gr/777262/article/politismos/polh/naos-toy-dios-meilixioly-sto-mets>. <https://www.youtube.com/watch?v=MO0gDHzuAQE>. Την υπόδειξη των πηγών οφείλω στον Γ. Παπαδόπουλο.

10. Με το ιερό του Διός ἐν Ἄγρας πρέπει να συνδεθούν και τα παρακάτω ευρήματα από την περιοχή: 1. Ενεπίγραφο ανάγλυφο Διός Μειλιχίου, με δύο ικέτιδες και φίδι, το οποίο βρέθηκε το 1939 από τον Μ. Μιτσό νοτίως του Ολυμπίου, βλ. Ο. Walter, *Archaeologische Funde*, *AA* 55 (1940) 167· το εύρημα περιλαμβάνεται και στον κατάλογο του Lalonde, ό.π. (σημ. 2), αριθ. ZM24 στη σχετική με τα Διάσια ενότητα. 2. Ενεπίγραφο ανάγλυφο Διός Μειλιχίου, με παράσταση υπερμεγέθους γενειοφόρου φιδιού και λατρευτών (EAM 3329) Elpis Mitropoulou, *Attic Workshops*, *AAA* 8 (1975) 122, αρ. 4. Η θέση ευρέσεώς του ταυτίστηκε εκ των υστέρων με το 'βατραχονήσι' του Ιλισσού, βλ. Ν. Καλτσάς, *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο: Τα γλυπτά. Κατάλογος*, Αθήνα 2001, 224, αρ. 469. Συνδέθηκε με τα Διάσια από την Daniela Marchiandi, στον τόμο: E. Greco, *Topografia di Atene: sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C.*, *SATAA* 1.2, Atene, Paestum 2011, 489. 3. Τμήμα αναγλύφου με παράσταση λατρευτού και φιδιού, το οποίο βρέθηκε σε ανασκαφή το 1999-2000 νοτίως του Ολυμπίου «στην τάφρο του Βαλεριάνειου τείχους μέσα σε αποθηκευτικούς σιρούς», βλ. Θεοδώρα Κυριακού, *Συνολική ανάδειξη Αρχαιολογικού Χώρου Ολυμπίου*, *AA* 56-59 (2001-2004), [2010] Β'1, Χρον., 280-281, εικ. 80. Συνδέθηκε με τη λατρεία του Μειλιχίου από την ανασκαφεία.

11. Για τις πηγές βλ. C. Wachsmuth, *RE* I (1894), 887-888.

12. Α. Σκιάς, *Περί τῆς ἐν τῇ κοίτῃ τοῦ Ἰλισσοῦ ἀνασκαφῆς*, *ΠΑΕ* 1893, 22, 111-137, σημ. 1. Του ιδίου, *Ἀνάγλυφα ἐκ τῆς ἐν τῇ κοίτῃ τοῦ Ἰλισσοῦ ἀνασκαφῆς*, *ΑΕ* 1894, 133-142. Τρίτο τμήμα αναγλύφου με τον κάτω κορμό καθημένης ανδρικής μορφής με σκήπτρο αναφέρει ότι του δωρήθηκε το 1897 «ὕπὸ τοῦ ἰδιοκτῆτου παρακειμένης οἰκίας, ὅστις εὗρεν αὐτὸ πρό τινων ἐτῶν παρὰ τοὺς ἀνατολικωτάτους τῶν ἐν τῷ σχεδίῳ τάφων», βλ. του ιδίου, *Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὸν Ἰλισόν*, *ΠΑΕ* 1897, 83, πίν. Α'.

Θουκυδίδου έξω τῆς πόλεως.¹³ Το ημερολόγιο θυσιών της Ερχιάς και η πρόσφατη εύρεση αναθηματικής επιγραφής επιβεβαιώνει την πρόταση των Σκιά και Mommsen.¹⁴

---

13. A. Mommsen, *Feste der Stadt Athen im Altertum geordnet nach Attischem Kalender*, Leipzig 1898, 421-422. Επειδή η επιγραφή είναι ελλιπής και υπάρχει κενό μεταξύ του τέλους του 4ου και της αρχής του 5ου στίχου, ο συσχετισμός δεν είναι απολύτως βέβαιος· άλλωστε, όπως μού επεσήμανε ο κ. Αγγ. Ματθαίου, οι προσφορές προς το θεό εμφανίζονται να γίνονται κατά το Θαργηλιώνα και όχι το μήνα εορτασμού των Διασίων, που ήταν, όπως είδαμε, ο Ανθεστηριών.

14. Τους παραπάνω ερευνητές ακολούθησαν μεταξύ άλλων και οι Deubner ό.π. (σημ.1) και Cook, ό.π., 1115 κ.ε. καθώς και στη νεώτερη έρευνα οι Lalonde (βλ. σημ. 2) και Marchiandi (βλ. παραπ. σημ. 10).